

УДК 331:338.45(477)

О. Ф. Новікова,
доктор економічних наук,**Л. М. Логачова,**
кандидат економічних наук,
Інститут економіки промисловості НАН України, м. Київ

ФОРМУВАННЯ УМОВ ГІДНОЇ ПРАЦІ ПРИ ПОДОЛАННІ ВИРОБНИЧИХ НЕБЕЗПЕК У ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ

України вигідно відрізнялась значними успіхами в системі охорони та безпеки праці на виробництві. Вона однією з перших серед колишніх республік СРСР прийняла Закон України «Про охорону праці» і завдяки реалізації його положень мала реальні п'ятирічні перспективні плани програми дій у цій сфері на виробничому, галузевому, регіональному та державному рівнях. Фінансове забезпечення їх реалізації здійснювалось завдяки фондам охорони праці на визначених рівнях управління. Потужним був і державний нагляд, і контроль за станом безпеки і охорони праці. Технічна інспекція праці і профспілок була гідною альтернативою державній інспекції праці. Але за двадцятишестирічний період дії законодавства України про охорону праці змінилась ситуація на гірше. Скасовано фонди охорони праці, планування перспективних програм без фінансування стало декларативним. Послаблення громадського контролю з боку технічної інспекції праці профспілок посилює соціальну незахищеність працюючих. Приховування нещасних випадків на виробництві набуло значного зростання.

Значний спад виробництва значно знизив кількість працюючих у небезпечних умовах праці, але у співставних показниках виробничий травматизм на одиницю продукції залишився високим або зріс, кількість смертельних випадків на виробництві на одиницю продукції є однією з найвищих у світі.

Міжнародна спільнота зайняла активну позицію щодо допомоги Україні з цих питань. Так, Міжнародна організація праці розробила Програму гідної праці для України на 2016-2019 рр., у якій визначено три ключових пріоритети, а саме: сприяння зайнятості та розвитку сталих підприємств задля стабільності та зростання; сприяння ефективному соціальному діалогу; посилення соціального захисту й покращення умов праці.

Право на належні, безпечні і здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом, закріплено Статтею 43 Конституції України. Приєднавшись до Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. [1] (ратифікація пакту 19.10.1973 р.), Україна визнала право кожного на справедливі і сприятливі умови праці, включаючи умови роботи, що відповідають

вимогам безпеки та гігієни (стаття 7 п. б). Для реалізації права кожної людини на найвищий досяжний рівень фізичного і психічного здоров'я людини (Стаття 12 п.1) держава повинна вжити заходи, одним з яких є поліпшення всіх аспектів гігієни зовнішнього середовища і гігієни праці в промисловості (стаття 12 п. 2 пп. б).

Окрім того, Україна ратифікувала Конвенції Міжнародної організації праці, чим зобов'язала себе розробити та удосконалювати національну політику в галузі безпеки й гігієни праці, розвивати національну систему безпеки та гігієни праці, проводити національну програму з безпеки та гігієни праці.

Водночас офіційна статистика свідчить про проблеми у сфері охорони праці. Так у 2016 р. зареєстровано 5 815 осіб, потерпілих від нещасних випадків, які призвели до втрати працездатності на 1 робочий день і більше, та від нещасних випадків зі смертельним наслідком. Кількість нещасних випадків, пов'язаних з виробництвом, становила 4 287 (потерпілих 4 429 осіб), у тому числі зі смертельним наслідком 340 випадків (потерпілих 357 осіб) [2].

Втрати внаслідок нещасних випадків, пов'язаних чи не пов'язаних з виробництвом, мають також економічну оцінку, яка складається з оцінки невідпрацьованого робочого часу через втрату працездатності (тимчасової або постійної); витрат підприємств (виплати потерпілим, оплата листків непрацездатності, штрафні санкції, вартість зіпсованого устаткування), а також витрат Фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві (з 1 серпня 2017 р. Фонд соціального страхування України).

За даними статистики у 2016 р. кількість днів непрацездатності потерпілих становила 247 640 днів, або 31,5 дня у розрахунку на 1000 працюючих. Витрати підприємств, зумовлені нещасними випадками, оцінено у 2016 р. у 15 млн грн, і це без врахування страхових внесків до Фонду соціального страхування.

Особливої ваги набуває проблема забезпечення безпеки та гігієни праці у промисловості, оскільки серед найманих працівників кожен четвертий (24,6% за даними 2016 р.) працює у промисловості. У промисловому виробництві домінують третій

і четвертий технологічні уклади, частка яких становить 95%.

За даними Державної служби статистики стан зносу основних засобів у промисловості наблизився до 70%, у переробній промисловості 76,4%, добувній – 54,6% [3]. Висока частка використання застарілих технологій та устаткування, низькі темпи створення робочих місць у високотехнологічних галузях, велика частка неформальної економіки та неформальної зайнятості, ускладнилися новими викликами для вирішення проблем охорони праці на підприємствах промисловості, характерною особливістю яких є наявність шкідливих та небезпечних умов праці, де зайнято понад 35% від облікової кількості працюючих.

Традиційні підходи та механізми вирішення проблем забезпечення безпеки та гігієни праці, зниження кількості нещасних випадків на виробництві можуть пом'якшити ситуацію, проте навряд чи здатні кардинально змінити ситуацію на краще. Це обумовлює необхідність дослідження можливостей покращення умов та безпеки праці у промисловості, як чинника забезпечення євроінтеграційних процесів у сфері праці.

Метою статті є визначення основних проблем охорони праці у промисловості та обґрунтування пропозицій щодо забезпечення безпеки трудової діяльності як складової розвитку трудового потенціалу та формування умов гідної праці у промисловості.

Аналіз актуальних досліджень і публікацій.

Основні результати вітчизняних та зарубіжних наукових досліджень в сфері забезпечення безпеки та гігієни праці пов'язані з визначенням концептуальних засад управління охороною праці, особливостями реалізації соціальної політики у трудовій сфері, подальшим удосконаленням механізму економічного стимулювання роботодавців до створення безпечних умов праці на виробництві та розвитком системи соціального страхування.

Ці питання висвітлено у працях О. Амоші [4-8], В. Антонюк [6-8], Ю. Залозної [9], В. Здановського [10], Ю. Кундієва [11], М. Лисюка [12], М. Льовкіна [13], І. Новак [6, 14, 15], О. Новікової [4-8, 16], Т. Таїрової [17], К.Ткачука [18] та інших.

Проблеми забезпечення безпеки та охорони праці на підприємствах України знайшли відображення у наукових публікаціях багатьох відомих в Україні фахівців. Наукова школа під керівництвом О. Амоші сформувалася в Інституті економіки промисловості НАН України, де функціонував відділ економічних проблем охорони праці. Напрямок науково-дослідної роботи представників цієї школи охоплювали теоретико-методологічні питання управління охороною праці на державному, регіональному рівнях та на рівні підприємств, проблеми удосконалення економічних методів управління охоро-

ною праці, планування заходів з охорони праці, дослідження професійних ризиків в контексті їх попередження, страхування та необхідності компенсаційних заходів [4].

Проблеми забезпечення безпеки на виробництві, умов та охорони праці як складової інтегральної характеристики якості життя населення висвітлено у колективній монографії [5]. Прогресивні підходи до формування нового концептуального підходу до управління охороною праці в Україні, принципи та напрями забезпечення професійної безпеки працюючих викладено у колективній монографії за науковою редакцією О. Новікової [6].

Визначенню соціальних аспектів сталого розвитку промислового регіону, концептуальних засад взаємозв'язку та взаємообумовленості соціально-трудової сфери і сталого розвитку, розкриттю особливого значення гідної праці як чинника сталого розвитку, присвячено колективні монографії [7, 8]. Чинники активізації трудового потенціалу промисловості запропоновано авторами статті [16].

Специфічні особливості соціальної політики у вугільній галузі, що сформувалися протягом історичного розвитку вугільної промисловості України, розглянуто у монографії Ю. Залозної, увагу у якій акцентовано на оплаті праці, умовах праці та безпеці, системі оздоровлення працюючих у несприятливих умовах [9]. Підкреслено, що рівень соціального розвитку характеризується зменшенням частки працюючих, які погоджуються займатися важкою працею, і завдяки комплексній механізації сучасного вуглевидобутку підвищують якісні характеристики персоналу підприємств.

Значний внесок у теоретико-методологічне та методичне забезпечення управління охороною праці зробили вчені інших наукових шкіл, зокрема М. Льовкін з Макіївського науково-дослідного інституту [13], Ю. Кундієв з Інституту медицини праці АМН України [11] та науковці з Національного науково-дослідного інституту промислової безпеки та охорони праці В. Здановський [10], М. Лисюк [12], Т. Таїрова [17], К. Ткачук [18].

Невирішені раніше проблеми. Представлені у сучасній науковій літературі результати досліджень проблем охорони праці, безпеки та гігієни трудової діяльності охоплюють підходи до формування системи управління охороною праці, науково-методичне забезпечення аналізу та оцінки виробничої безпеки та професійного ризику. Проте залишається недостатньо опрацьованим питання гідної праці, створення умов збереження і розвитку трудового потенціалу промисловості через подолання негативних явищ, обумовлених несприятливими умовами праці, та розбалансуванням між економічною ефективністю та соціальною результативністю заходів з охорони праці.

Виклад основного матеріалу. Сучасний трудовий потенціал промисловості забезпечує функ-

ціонування промислового комплексу країни, зростання обсягів його виробництва, підтримання конкурентоспроможності промислової продукції.

Ефективність використання і перспективи розвитку *соціально-трудового потенціалу промисловості* визначаються кількісними та якісними характеристиками робочої сили, серед яких кількісні характеристики ресурсів праці, структура зайнятості, рівень освіти за структурою робочої сили, характеристики стану здоров'я, характеристики умов праці. Висока якість цих характеристик створює умови формування гідної праці.

Гідна праця – це наявність зайнятості в умовах свободи, рівності, безпеки та людської гідності, вона включає в себе можливості для роботи, які визначаються справедливою оплатою праці, безпекою на робочому місці, соціальним захистом сім'ї, професійним розвитком, соціальним партнерством. У будь-яких варіантах визначення поняття гідна праця присутня безпека праці, яка визначає умови та охорону праці.

Умови праці – це сукупність чинників виробничого середовища, які впливають на функціональний стан організму працюючих, їх здоров'я і працездатність в процесі праці. Вони визначаються вживаним устаткуванням, технологією, предметами і продуктами праці, системою захисту робітників, обслуговуванням робочих місць і зовнішніми чинниками, які залежать від стану виробничих приміщень та виробничого середовища. Таким чином, виходячи з характеру виконуваних робіт, умови праці специфічні як для кожного виробництва, цеху і ділянки, так і для кожного робочого місця.

В Україні державним статистичним спостереженням «Умови праці на підприємствах» охоплені юридичні особи та їхні відокремлені підрозділи, що використовують найману працю та здійснюють економічну діяльність, до якої, зокрема, віднесено добувну та переробну промисловість.

Обстеження підприємств з питань умов праці здійснюється раз на два роки за формою № 1-ПВ (умови праці) «Звіт про умови праці, пільги та компенсації за роботу зі шкідливими умовами праці». Оцінку стану умов праці здійснюють на підставі результатів проведеної атестації робочих місць за умовами праці (санітарно-гігієнічних досліджень факторів виробничого середовища та трудового процесу), результати якої відображають у картах умов праці робочих місць.

Програма державного статистичного спостереження з питань умов праці та методологія визначення показників розроблені з урахуванням вимог національної законодавчо-нормативної бази у цій сфері, зокрема Державних санітарних норм та правил «Гігієнічна класифікація праці за показниками шкідливості та небезпечності факторів виробничого середовища, важкості та напруженості трудового

процесу», затверджених наказом Міністерства охорони здоров'я України від 08.04.2014 р. № 248.

Показники, що характеризують стан умов праці, визначаються кількістю працівників, які працюють у несприятливих умовах та які отримують за це пільги та компенсації. Це:

– кількість працівників, зайнятих в умовах, що не відповідають санітарно-гігієнічним нормам за окремими видами економічної діяльності та регіонами;

– кількість працівників, що працюють під впливом перевищення гранично допустимих рівнів чи концентрацій: шкідливих хімічних речовин; пилу переважно фіброгенної дії; вібрації; шуму, інфразвуку, ультразвуку; температури зовнішнього повітря або атмосферного тиску; важкості праці; робочої пози; напруженості праці;

– кількість працівників, які отримують пільги чи компенсації за роботу зі шкідливими умовами праці.

Працівники, які працюють в умовах, що не відповідають санітарно-гігієнічним нормам, враховуються по кожному шкідливому виробничому фактору незалежно від їх кількості, що припадає на одного працівника. Водночас, у загальну кількість зайнятих у несприятливих умовах кожен працівник враховується тільки один раз.

Зважаючи на об'єктивну неможливість одержання достовірних статистичних даних з підприємств на непідконтрольній владі України території окремих районів Донбасу інформацію за 2015 р. наведено без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини зони проведення антитерористичної операції.

Кількість працівників, зайнятих на роботах зі шкідливими умовами, в цілому в Україні зменшилася у 2015 р. на 149 тис. осіб (або на 12,6%) порівняно з 2013 р. В Донецькій та Луганській областях скорочення кількості працівників, зайнятих на роботах зі шкідливими умовами, становило 128 тис. осіб та 96,3 тис. осіб відповідно, що сталося внаслідок втрати значної частини промислового потенціалу Донбасу (табл. 1).

Ситуацію з різким скороченням кількості працівників зайнятих на роботах зі шкідливими умовами у Донецькій та Луганській областях у 2014-2015 рр. обумовлено тим, що статистичні оцінки були доступні лише на підприємствах на підконтрольній українській владі території.

Особливості статистичного обліку показників з умов праці у 2015 р. простежуються у їх співставленні з аналогічними показниками за 2013 р. Так, у 2015 р. у Донецькій області кількість працюючих у шкідливих умовах праці становила 51,4% від їх кількості у попередньому періоді спостережень (2013 р.), у Луганській області – лише 23,8%.

Динаміка кількості працівників, зайнятих на роботах зі шкідливими умовами праці, за регіонами (на 31 грудня, тис. осіб)

	2005	2007	2009	2011	2013	2015	2015/2013	
							тис.	%
Кількість працівників зайнятих на роботах зі шкідливими умовами								
Україна	1598,5	1512,1	1309,4	1283,3	1189,5	1040,5	-149,0	87,4
Донецька обл.	357,3	343,7	286,2	285,5	263,5	135,5	-128,0	51,4
Луганська обл.	168,7	159,6	145,5	142,1	126,3	30,0	-96,3	23,8
Автономна Республіка Крим	36,1	34,5	30,8	29,8	27,1
м. Севастополь	6,4	7,2	5,9	5,6	5,3

Аналіз динаміки кількості працівників, які працюють в умовах, що не відповідають санітарно-гігієнічним нормам, за десятирічний період з 2005 по 2015 р. дозволяє відзначити тенденцію зменшення кількості таких працівників у 1,5 раза при зростанні

питомої ваги цієї категорії у загальній кількості штатних працівників (рис. 1).

Більш ніж третина (35-36%) від облікової кількості штатних працівників за всіма видами економічної діяльності становлять зайняті у шкідливих умовах на підприємствах промисловості.

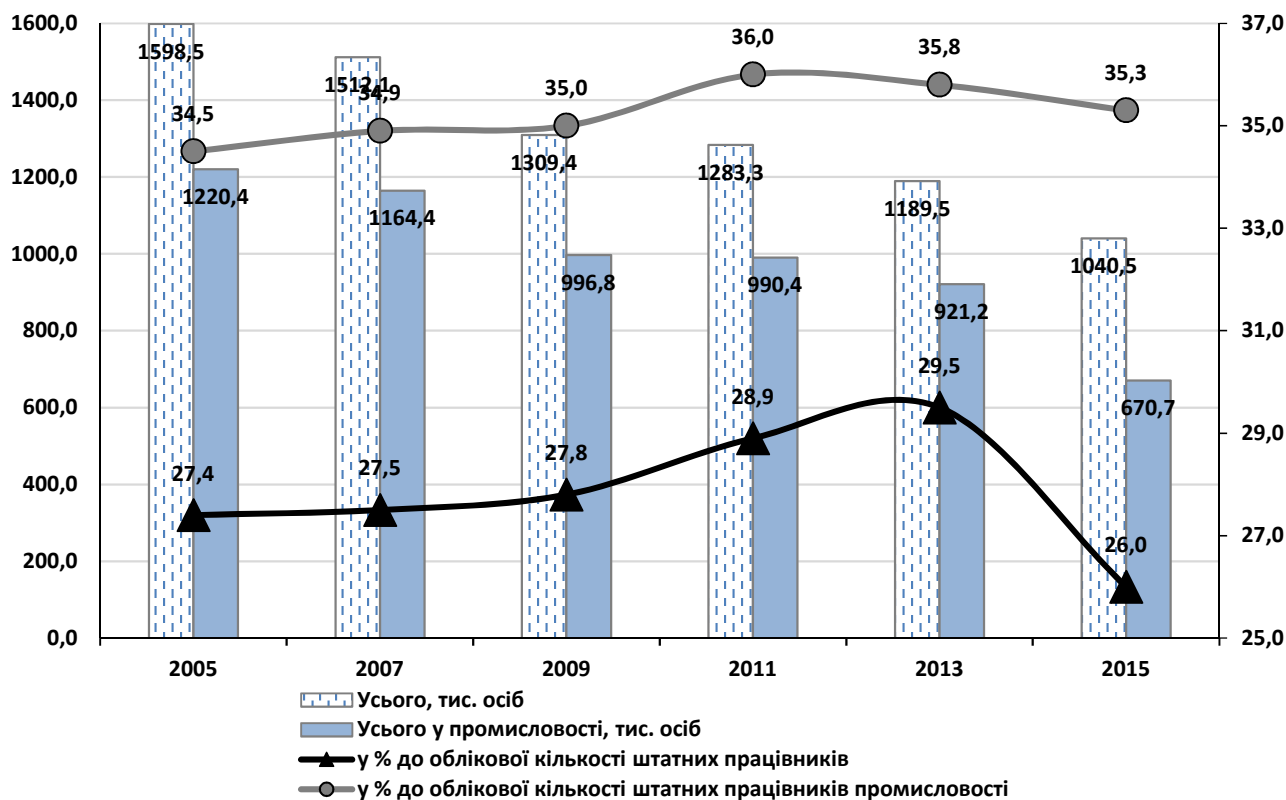

Рис. 1. Динаміка кількості працівників, які працюють в умовах, що не відповідають санітарно-гігієнічним нормам

Розподіл працівників, зайнятих на роботах зі шкідливими умовами праці, за окремими видами економічної діяльності свідчить, що понад 75% становлять працівники промисловості. Так, питома вага працівників промисловості від загальної кількості працівників, зайнятих у шкідливих умовах, становили у 2009 р. – 76,1%, 2011 р. – 77,2, 2013 р. – 77,4, у 2015 р. – 64,5%.

Різне зниження цього показника у 2015 р. порівняно з попередніми роками не відображає реального покращення умов праці у промисловості, а є слідством інших процесів, зокрема втрати частини промислового потенціалу на окупованій частині Донбасу.

Скорочення кількості працівників промисловості, зайнятих на роботах зі шкідливими умовами

праці, у 1,5 раза за період 2009-2015 рр. не позначилося зниженням їх питомої ваги у обліковій кількості штатних працівників, яка залишається достатньо високою і становить 35,3% у 2015 р.

За окремими видами промислової діяльності питома вага працюючих у шкідливих умовах майже вдвічі перевищує середній показник у промисловості, зокрема, добувна промисловість 68,7%, виробництво коксу та продуктів нафтоперероблення – 58,5%, металургійне виробництво – 57,7% до облікової кількості штатних працівників. Найвище значення цього показника та невпинна тенденція до його зростання з 77,2% у 2009 р. до 82% у 2015 р. спостерігається у вугільній галузі, що відбувається при значному скороченні у 2,8 раза (або на 142,9 тис. осіб) кількості працівників на підприємствах з добування кам'яного та бурого вугілля.

У металургійному виробництві за період 2009-2015 рр. кількість працюючих у шкідливих умовах скоротилася в 1,4 раза (абсолютне скорочення на 53,2 тис. осіб), а їх питома вага зросла з 51,7% до 57,7% у 2015 р.

В умовах, що не відповідають санітарно-технічним нормам, зайнята третина працівників переробної промисловості. За період 2009-2013 рр. сформувалася тенденція зменшення кількості та питомої ваги зайнятих у шкідливих умовах праці як у цілому у промисловості, так і у більшості виробництв переробної промисловості (за винятком коксохімічного виробництва). Проте дані спостережень за 2015 р. свідчать, що скорочення кількості зайнятих на роботах зі шкідливими умовами праці у промисловості не призвело до зменшення їх питомої ваги у обліковій кількості штатних працівників.

Розподіл за статтю працівників, які працюють в умовах, що не відповідають санітарно-гігієнічним нормам, свідчить що кількість жінок, які працюють в таких умовах, скорочувалася у період з 2005 по 2013 р., проте, у 2015 р. відбулося збільшення кількості жінок працюючих у шкідливих умовах в 1,2 раза порівняно із попереднім роком.

Зважаючи на високу питому вагу жінок у загальній кількості працюючих у промисловості (38,3%), а також враховуючи, що третина від загальної кількості зайнятих у шкідливих умовах – це працюючі жінки, особливої актуальності в контексті збереження та розвитку трудового потенціалу набуває вирішення проблеми охорони праці жінок, проведення гендерно-чутливої політики щодо покращення стану безпеки та гігієни праці у галузях підвищеного ризику і у першу чергу у промисловості.

Оскільки виробничі умови праці розглядаються з погляду їх впливу на організм працюючого, оцінка їх фактичного стану повинна ґрунтуватися на обліку наслідків такого впливу на здоров'я людини. При цьому дуже важливо врахувати все різноманіття чинників, що формують умови праці.

Санітарно-гігієнічні умови формуються під впливом на людину навколишнього середовища (шкідливі хімічні речовини, заповнення повітря, вібрація, освітлення, рівень шуму, інфразвук, ультразвук, електромагнітне поле, лазерне, іонізуюче, ультрафіолетове випромінювання, мікроклімат, мікроорганізми, біологічні чинники). Приведення цих чинників у відповідність із сучасними нормами, нормативами і стандартами є передумовою нормальної працездатності людини.

Аналіз впливу окремих шкідливих факторів дозволяє визначити, що питома вага працівників промисловості, які зайняті в умовах перевищення гранично допустимих рівнів під дією **біологічних факторів, іонізації повітря, іонізуючого випромінювання, та барометричного тиску**, не перевищує 1% по кожному фактору.

Найбільш вагомим шкідливим фактором, на який наражається понад 20% працюючих у промисловості, є **виробничий шум, ультразвук, інфразвук. Шум** як один з найпоширеніших чинників виробничого середовища характеризується силою (рівнем) звуку, визначуваною в децибелах (дБ), частотою в герцах (Гц) і інтервалом частот в октавах. Найбільший вплив надають високочастотні звуки навіть при однаковій силі (рівні). Шкідлива дія шуму позначається на нервовій і серцевосудинній системах, на роботі органів травлення, підвищує кров'яний тиск, притупляє увагу і приводить до швидкого стомлення.

За окремими видами промислового виробництва спостерігається багаторазове перевищення середнього значення цього показника в середньому за всіма видами економічної діяльності. Так, за даними 2015 р. у добувній промисловості цей фактор впливає на 44,2% до облікової кількості працюючих, у добуванні кам'яного та бурого вугілля – 52,8%.

У переробній промисловості середнє значення показника 17,4%, при цьому у металургії – 39,8%, виробництві коксу та продуктів нафтоперероблення – 31,0%, виробництві меблів – 21,1%, виробництві хімічних речовин та хімічної продукції – 20,7% [19].

В умовах перевищення гігієнічних нормативів за фактором **мікроклімат** зайнято 10,2% від облікової кількості працюючих за всіма видами економічної діяльності. Цей показник в середньому по промисловості становить 16,8% з диференціацією по добувній промисловості – 33,5% та переробній промисловості – 14,0%. Найбільша кількість працівників, які наражаються на дію цього фактора, зайняті у металургійному виробництві – 35,7% до облікової кількості штатних працівників, добуванні вугілля – 34,7%, виробництві коксу та продуктів нафтоперероблення – 21,4, виробництві хімічних речовин та хімічної продукції – 19,3%.

Перевищення гігієнічних нормативів за **хімічними факторами** найбільше відбувається у виробництві коксу та продуктів нафто перероблення 49,1% від облікової кількості працюючих, металургійному виробництві – 33,3%, видобутку вугілля – 30,1%, виробництві хімічних речовин та хімічної продукції – 22,4%.

Кількісна і якісна оцінка сукупної дії всіх чинників виробничого середовища на працездатність, здоров'я і життєдіяльність людини знаходить вираз в показнику **важкості праці**. В умовах перевищення нормативів за факторами **напруженості та важкості праці** зайнятий кожен третій працівник добувної промисловості та кожен десятий працівник переробної промисловості. У вугільній промисловості – 44,4% та 47,0% від облікової кількості штатних працівників, металургійному виробництві – 28,0%, виробництві коксу – 34,9% та 15,3% відповідно.

Праця в умовах перевищення нормативів напруженості та важкості у практично здорових людей може сформувати реакції, характерні для прикордонного стану організму. Погіршуються деякі показники фізіологічних функцій; погіршуються функціональні показники в процесі виконання виробничих операцій, перш за все функції центральної нервової системи; подовжується відновний період; дещо погіршуються виробничі техніко-економічні показники. Подібні негативні зсуви можуть бути порівняно швидко усунені при поліпшенні режимів праці і відпочинку.

Роботи, при яких несприятливі умови праці приводять до реакцій, характерних для більш глибокого прикордонного (передпатологічного) стану у практично здорових людей, призводять до погіршення фізіологічних показників, зміни співвідношення періодів в динаміці працездатності і продуктивності праці, зниження інші виробничих показників. Саме в таких умовах підвищується рівень захворюваності, з'являються типові виробничо-обумовлені професійні захворювання, збільшується кількість і тяжкість виробничих травм.

Вібрація супроводжує багато виробничих процесів. Вона викликає захворювання суглобів, може порушити рухові рефлексії людини. Характеризується частотою (в Гц) і амплітудою (в мм). Вібрації неоднаково впливають на людину, при цьому по характеру дії слід розрізняти місцеву і загальну вібрації. Загальна вібрація викликає струс підлоги, стін, місцева вібрація впливає на обмежену ділянку тіла. Перевищення гігієнічних нормативів за фактором **вібрація (локальна, загальна)** найбільш притаманне для виробництва з добування вугілля, де дією цього фактора охоплено 15,7% від облікової кількості працівників, а також хімічного виробництва – 5,0% та металургійного виробництва – 4,8%.

Невисока в цілому по промисловості питома вага працюючих в умовах з невідповідністю норма-

тивам **освітлення** (1,6%) різко дисонує з показниками по добувній промисловості (6,2%) та видобутку вугілля (14,4% від облікової кількості працівників).

Графічне зображення питомої ваги працюючих в умовах перевищення гігієнічних нормативів наочно підтверджує впливовість окремих шкідливих факторів, дію яких відчувають на собі працівники промисловості в процесі трудової діяльності (рис. 2).

Крім традиційних питань безпеки і захисту праці, з'явилися кілька нових ризиків, пов'язаних зі швидкими змінами трудового життя, появою нових методів роботи, новими технологіями, новими матеріалами і речовинами, новою організацією праці, які ставлять нові проблеми в сфері безпеки, здоров'я і благополуччя. Фактор зростаючої конкуренції, невпевненість в завтрашньому дні, короткострокові і ненадійні робочі контракти є стресовим фактором для значної частки працюючих.

Зростаюча конкуренція, нові види роботи, нова організація праці, вимоги нових знань і умінь встановлюють нові вимоги і очікування для здібностей, знань і умінь працюючих людей. У сучасній трудовій діяльності крім професійних умінь, вміння пов'язані з професійною безпекою і охороною праці також є частиною профілів компетенції співробітників.

У промисловості України питома вага малих підприємств становить 11,6%, питома вага найманих працівників 18,1%. Проте малий бізнес виключено зі сфери контролю стану охорони праці та професійної безпеки. Також малі підприємства (і фізичні особи – підприємці) не охоплюються обстеженням умов праці і не відображаються у статистичній звітності.

Зважаючи на те, що малі підприємства стають основним джерелом робочих місць, що призведе до концентрації трудового потенціалу саме у малому бізнесі, вкрай важливим постає вирішення питань професійної безпеки та охорони праці на таких підприємствах.

Відповідальність за організацію проведення профілактичних заходів, спрямованих на усунення шкідливих і небезпечних виробничих факторів, запобігання нещасним випадкам на виробництві, професійним захворюванням та іншим випадкам загрози життю або здоров'ю працівників покладається на служби охорони праці підприємства.

Загальна кількість працівників служб охорони праці за всіма видами економічної діяльності за період 2011-2015 рр. скоротилася на 1,5 тис. осіб. У промисловості скорочення кількості працівників служб охорони праці виявилось значно більшим – 3,3 тис. осіб (рис. 3).

Регіональний аспект зниження кількості працівників служб охорони праці свідчить, що зниження по-

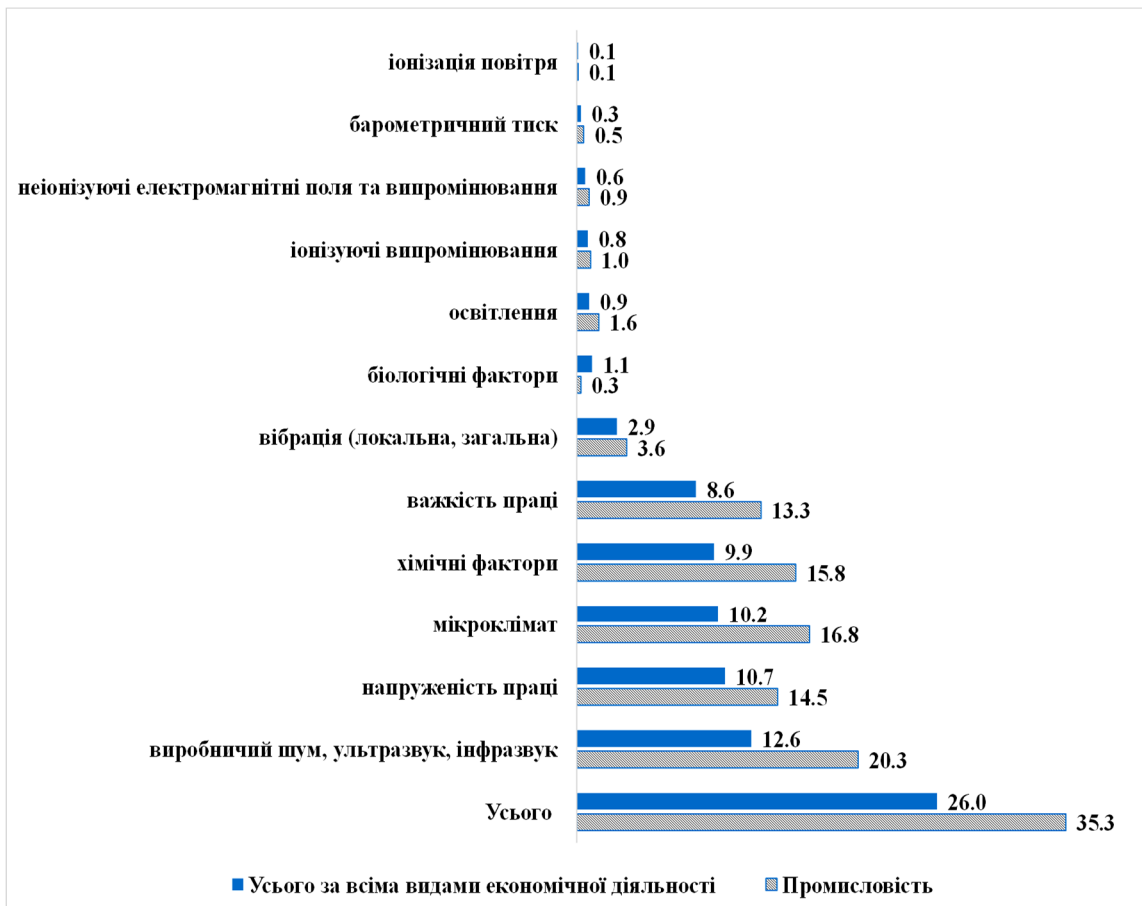

Рис. 2. Питома вага працівників, зайнятих в умовах перевищення гігієнічних нормативів за шкідливими факторами у 2015 р.

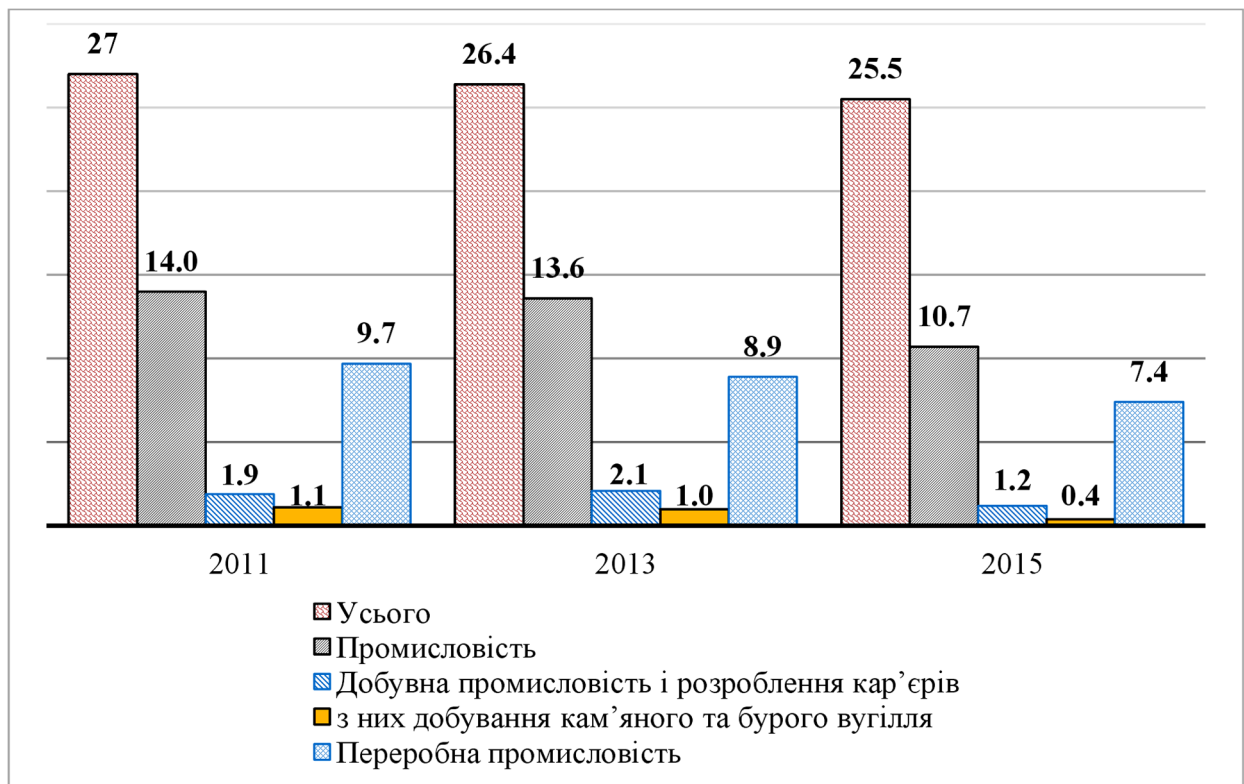

Рис. 3. Облікова кількість працівників служб охорони праці, тис. осіб

казника у 2015 р. порівняно з 2013 р. відбулося у двох областях: Донецькій – 1,4 та Луганській – 0,9 тис. осіб.

Облікова кількість працівників служб охорони праці у розрахунку на 1 підприємство становить 1,2 (у промисловості 1,5) особи і не змінювалася протягом 2011-2015 рр. За окремими видами промислової діяльності зросла кількість працівників служб охорони праці на 1 підприємство, зокрема, у вугільній галузі – 6,9 осіб у 2015 р. порівняно з 4,6 осіб у 2013 р.; у виробництві коксу та нафтопереробленні – 6,2 проти 2,7 особи, металургійному виробництві – 2,2 проти 1,8 особи.

Завдання і функції служб охорони праці підприємств, визначені Законом України «Про охорону праці» та Типовим положенням про службу охорони праці, передбачають перш за все опрацювання ефективної системи управління охороною праці на підприємстві та сприяння удосконаленню діяльності у цьому напрямку кожного структурного підрозділу і кожного працівника.

На виконання своїх функцій служба охорони праці разом з іншими підрозділами підприємства розробляє комплексні заходи для досягнення встановлених нормативів та підвищення існуючого рівня охорони праці, планів, програм поліпшення умов праці, запобігання виробничому травматизму, професійним захворюванням, надання організаційно-методичної допомоги у виконанні запланованих заходів.

Аналіз та оцінка впливу шкідливих факторів та факторів ризику в процесі трудової діяльності свідчать, що більшість зайнятих у шкідливих умовах праці у промисловості зазнають поєднану дію декількох шкідливих чинників, вплив яких посилюється тяжкістю і напруженістю праці, значним психоемоційним навантаженням. Така ситуація підтверджується результатами атестації робочих місць за умовами праці, яка проводиться один раз на п'ять років. Проте слід зазначити, що ця робота проводиться не в повному обсязі, і за даними статистики за період 2011-2015 рр. атестацію проведено на 95,1% підприємств промисловості. Причинами непроведення атестації за умовами праці є організаційно-технічні та фінансові, а також незацікавленість роботодавців у з'ясуванні об'єктивного складу справ.

Несвоєчасне проведення атестації не лише стримує реалізацію дієвих заходів з поліпшення безпеки та гігієни праці зайнятих на промислових виробництвах, а й зберігає існуючу систему пільг та компенсацій за умовами праці, що не відповідає настановам гідної праці.

Ситуація, що склалася з **пільгами і компенсаціями**, свідчить про недосконалість системи надання пільг і компенсацій і необхідність її упорядкування на підставі атестації робочих місць за умовами праці, а також створені небезпечних робочих місць.

Атестація робочих місць має сприяти виявленню та оцінці робочих місць, на яких працівник перебуває під впливом шкідливих виробничих факторів. Атестація дає змогу підвищити рівень охорони праці на підприємстві і є важливим засобом реалізації державної політики соціального захисту працівників, зайнятих на роботах зі шкідливими умовами.

У період з 2005 по 2013 р. паралельно з процесом скорочення кількості працівників, зайнятих на роботах зі шкідливими умовами, відбувалося і скорочення кількості працівників, яким встановлено пільги та компенсації за умовами праці. Проте, протягом усього періоду спостережень кількість працівників, яким встановлено пільги та компенсації, перевищувала кількість працюючих у шкідливих умовах у 1,14 раза, а у 2015 р. – в 1,44 раза. Зростання кількості пільговиків відбулося в усіх регіонах України за винятком Донецької та Луганської областей. При цьому атестацію у 2015 р. проведено лише на 27,0% підприємств. Це свідчить про зростання випадків неякісної атестації або недостовірну статистику працюючих у шкідливих умовах праці.

В структурі одержувачів пільг та компенсацій майже половина (50,7% у 2009 р. та 43,0% у 2015 р.) – це працівники, які мають право на пенсію за віком на пільгових умовах. Зниження значення показника у 2015 р. (як і багатьох інших) обумовлено тим, що статистичним обліком не охоплені підприємства на території, непідконтрольній українській владі. Тенденція скорочення кількості претендентів на пільгову пенсію за умовами праці спостерігається за всіма видами пенсій, виняток становить збільшення майже втричі кількості працівників, які мають право на пенсію за вислугу років.

Сучасний стан безпеки та охорони праці на підприємствах промисловості визначається високим рівнем **виробничого травматизму та професійної захворюваності**, що потребує реалізації заходів, які мають бути спрямовані на оцінку факторів ризику на робочих місцях, визначення засобів їх попередження або нейтралізації.

Динаміка виробничого травматизму, наведена у табл. 2, свідчить про зменшення абсолютних та деяких відносних показників кількості потерпілих від нещасних випадків на виробництві. Проте, починаючи з 2014 р., зростають як абсолютний, так і відносний (на 1000 працюючих) показники кількості днів непрацездатності внаслідок нещасного випадку на виробництві, а кількість днів непрацездатності на 1 потерпілого становить 50,2 дні, що є абсолютним максимумом за період з 1990 по 2016 р.

Кількість днів непрацездатності на 1000 працюючих та на 1 потерпілого відображає економічні та соціальні наслідки, які погіршують якісні характеристики трудового потенціалу та мають економічну

складову. Середнє значення показника у промисловості становить 31,5 дня, з перевищення у 1,5 раза у переробній промисловості (46,4 дня), у добувній промисловості у 6,5 раза – (205,1 дня), у вугільній галузі – в 11 разів (355,9 дня).

За період 1990-2016 рр. виробничий травматизм знизився у 31,7 раза, травматизм зі смертельним наслідком – у 7,4 раза. Оскільки травматизм зі смертельним наслідком реєструється повніше, ніж

загальний, можна зробити висновок, що у зниженні показників травматизму значна роль належить фактам приховування від розслідування, реєстрації та обліку частини нещасних випадків з тяжкими наслідками. На підтвердження цього висновку можна навести співвідношення кількості загиблих до кількості травмованих. Так, у 1990 р. на 1 смертельний випадок припадало 52,9 травмованих, у 2016 р. – на 1 смертельний випадок було 11,1 травмованих.

Таблиця 2

Динаміка виробничого травматизму в Україні

	Роки										
	1990	1995	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Кількість потерпілих від нещасних випадків з втратою працездатності на 1 чи більше робочий день, тис осіб	139,6	80,5	34,3	21,2	12,2	10,9	10,1	8,5	5,0	4,3	4,4
з них зі смертельним наслідком, осіб	2640	2100	1239	1088	644	685	623	538	548	375	357
Кількість потерпілих на 1000 працюючих, осіб	6,2	4,5	2,6	1,8	1,2	1,1	1,0	0,9	0,6	0,6	0,6
Кількість потерпілих зі смертельним наслідком на 1000 працюючих, осіб	0,117	0,116	0,095	0,084	0,056	0,058	0,057	0,050	0,043	0,040	0,045
Кількість днів непрацездатності, тис	3182	2122	...	769	492	444	412	364	201	212	222
На 1000 працюючих	140,7	118,2	...	65,7	47,4	43,3	39,9	38,6	22,4	26,3	28,3
Кількість днів непрацездатності на 1 потерпілого	22,8	26,4	...	36,3	40,2	40,7	41,0	42,6	40,4	47,7	50,2
Співвідношення кількості загиблих до кількості травмованих	52,9	38,3	27,7	19,5	18,9	15,9	16,2	15,8	9,1	11,4	11,1

Складено за: Стат. щорічник України за 2015 рік, Стат Бюлетень «Травматизм на виробництві у 2016 р.».

Кількість зареєстрованих професійних захворювань лише за 9 місяців 2017 р. порівняно з аналогічним періодом попереднього року збільшилася на 41,4%: у добувній промисловості – на 45,4%, у виробництві коксу та нафтопереробленні – на 66,7%, у виробництві гумових і пластмасових виробів та іншої неметалевої продукції – на 160% (5 до 13 складених актів). Єдиною галуззю, де сталося зменшення на 11,1% кількості зареєстрованих професійних захворювань, є металургійне виробництво.

Висновки. Таким чином, стан безпеки та охорони праці у промисловості України залишається незадовільним та стримує можливості формування та розповсюдження гідної праці у виробничій сфері,

що уповільнює процеси євроінтеграції у сфері праці. Поліпшення показників безпеки охорони праці та наслідків несприятливих умов праці (виробничого травматизму та профзахворюваності) відбувається не за рахунок створення нових безпечних робочих місць, а через скорочення виробництва, а техніка, технологічні процеси, основні фонди, технічне обладнання тощо залишаються застарілими.

Система пільг та компенсацій недосконала, вона не носить профілактичного характеру для здоров'я працюючих у несприятливих умовах праці. Перевищення кількості працюючих, які одержують пільги та компенсації над кількістю працюючих у несприятливих умовах праці є доказом наявності ті-

ньових відносин при призначенні пілг. Не становиться ні перед ким завдання з розв'язання проблем у цій сфері ні у технічному, ні в економічному, ні у правовому полі. Система управління охороною праці потребує модернізаційних змін. Обов'язки і роботодавця, і працівника в законодавстві про охорону праці виписані обмежено, а саме система управління охорони праці не вписана у загальну систему управління виробництвом, роль служби охорони праці є приниженою. В проекті Трудового кодексу не скасовано ці недоліки та не містяться правові положення з запровадження гідної праці.

Приховування нещасних випадків на виробництві посилилось, але протидії цим процесам не має через що залишаються незахищеними працівники, які втратили здоров'я, та їх сім'ї.

Соціально-економічні наслідки роботи у несприятливих умовах праці обумовлюють негативний вплив на кількісні та якісні характеристики трудового потенціалу промисловості. Збільшення кількості та покращення якості робочих місць з гідними умовами праці сприяють підвищенню якості людського життя через зниження втрат працездатності, здоров'я і життя на робочих місцях підприємств, що посилює можливості збереження та розвитку трудового потенціалу, формування умов запровадження гідної праці.

Узагальнюючи результати дослідження умов та безпеки трудової діяльності, слід визнати, що комплексне розв'язання проблем у сфері охорони праці, формування сучасного безпечного та здорового виробничого середовища, потребує переосмислення концептуальних засад управління охороною праці з орієнтацією на норми ЄС та урахуванням сучасного стану і перспектив розвитку національної економіки.

З метою покращення якості трудового потенціалу, зниження втрат здоров'я і запровадження гідної праці у промисловості необхідно передбачити та реалізувати такі заходи:

прискорити розробку та прийняття КМУ нової Концепції управління охороною та безпекою праці, яку передбачено в Плані дій чинного Уряду;

внести зміни та доповнення до Закону України «Про охорону праці» щодо конкретизації обов'язків та відповідальності роботодавця за якістю управління охороною праці, а працівника – за додержання вимог охорони праці.

включити до проекту Трудового кодексу України положення, що регламентують запровадження та укріплення гідної праці в системі соціально-трудова та виробничих відносин;

виписати в пріоритетних напрямках проекту Стратегії розвитку промисловості на період до 2030 року положення з запровадження гідної праці, а також безпеки та охорони праці;

удосконалити державне управління охороною праці через реформування державних органів управління охороною праці;

удосконалити систему державного нагляду і громадського контролю за додержанням вимог законодавства з охорони праці із залученням соціальних партнерів та організацій громадянського суспільства;

створити умови для координації дій та відповідних фінансових ресурсів усіх державних структур, профспілок та організацій роботодавців;

підвищити рівень відповідальності роботодавців за створення безпечних і здорових умов праці, своєчасність подання достовірної інформації про стан охорони праці на підприємствах;

підвищити рівень наукових і науково-технічних досліджень у сфері охорони праці, координації науково-технічної діяльності у цій сфері та забезпечення впровадження в практику позитивних результатів такої діяльності;

розробити та впровадити сучасні технології, новітні методики навчання галузевих стандартів освіти, видання навчальних програм, підручників, довідників, навчально-методичних та навчально-наочних посібників, електронних засобів навчання, призначених для вдосконалення системи підготовки фахівців у сфері охорони праці, зокрема тих, які виконують роботи підвищеної небезпеки та роботи, де є потреба у професійному доборі;

оновити Національний профіль безпеки та гігієни праці;

підвищити рівень культури безпеки праці, активізації ефективного обміну знаннями про засоби й передову практику в сфері безпеки та гігієни праці шляхом поширення інформації серед ключових зацікавлених сторін;

забезпечити формування відповідального ставлення працівників до особистої безпеки та безпеки оточуючих, а також до виробничого середовища та навколишнього природного середовища;

посилити співробітництво у сфері безпеки та гігієни праці з міжнародними організаціями, зокрема ACSH (Консультативний комітет з безпеки та гігієни праці), EU-OSHA (Європейське агентство з безпеки і гігієни праці), SLIC (Комітет старших інспекторів праці), PEROSH (Об'єднання європейських досліджень з питань безпеки і гігієни праці), SCOEL (Науковий комітет зі значень ГДК), EURO-FOUND (Європейський фонд поліпшення умов життя і праці), EUROSTAT (статистичне бюро ЄС).

Напрями подальших досліджень пов'язані з визначенням концептуальних засад реформування системи управління охороною праці на основі ризик орієнтованого підходу з запровадженням національних цілей сталого розвитку (зокрема Цілі 8), стратегічних напрямів промислової політики, наявного соціального і трудового потенціалу.

Література

1. **Міжнародний** пакт про економічні, соціальні і культурні права. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_042.
2. **Травматизм** на виробництві у 2016 р. *Статистичний бюлетень*. Київ, 2017. 105 с. URL: https://ukrstat.org/uk/druk/publicat/kat_u/publzdorov_u.htm.
3. **Наявність** і стан основних засобів за видами економічної діяльності (КВЕД-2010) за 2016 рік. URL: https://ukrstat.org/uk/operativ/operativ2013/ibd/nsoz/nsoz16_u.htm.
4. **Регіональне** управління охороною праці: монографія / Амоша О.І., О.Ф. Новікова, В.І. Крот та ін.; НАН України, Ін-т економіки пром-сті. Донецьк, 2000. 244 с.
5. **Людський** потенціал: механізми збереження та розвитку: монографія / НАН України, Ін-т економіки пром-сті / О.Ф. Новікова, О.І. Амоша, В.П. Антонюк та ін. Донецьк, 2008. 468 с.
6. **Управління** людським та соціальним розвитком у регіонах України: монографія / О.Ф. Новікова, О.І. Амоша, Л.В. Шаульська та ін.; НАН України, Ін-т економіки пром-сті. Донецьк, 2010. 488 с.
7. **Сталий** розвиток промислового регіону: соціальні аспекти / О.Ф. Новікова, О.І. Амоша, В.П. Антонюк та ін.; НАН України, Ін-т економіки пром-сті. Донецьк, 2012. 534 с.
8. **Соціальний** потенціал сталого розвитку: інноваційні механізми формування та використання: монографія / О.І. Амоша, О.Ф. Новікова, В.П. Антонюк, Ю.С. Залознова та ін.; НАН України, Ін-т економіки пром-сті. Донецьк, 2014. 478 с.
9. **Залознова Ю.С.** Соціоекономічний розвиток України в контексті глобальних і національних викликів / Ю.С. Залознова; НАН України, Ін-т економіки пром-сті. Київ, 2014. 336 с.
10. **Здановський В.Г., О.В. Цибульська** Про деякі аспекти удосконалення системи охорони праці в Україні. *Проблеми охорони праці в Україні*. 2017. Вип. 33. С.3-14. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pop_2017_33_3.
11. **Кундієв Ю.І., Нагорна А.М., Добровольський Л.О.** Програма виробничого травматизму в глобальному вимірі та стан в Україні. *Укр. Ж.з. пробл. Мед. Праці*. 2009. №1. С. 3-8.
12. **Лисюк М.О.** Інспектування та адміністрування в сфері охорони праці в Україні. *Проблеми охорони праці в Україні*. 2016. Вип. 31. С.82-87. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pop_2016_31_12.
13. **Левкин Н.Б.** Предотвращение аварий и травматизма в угольных шахтах Украины. Донецк: Донбасс, 2002. 392 с.
14. **Новак І.М., Котова Н.І.** Формування сучасної системи професійної безпеки та охорони праці в Україні. Демографія та соціальна політика. 2011. №1(15). С.110-117.
15. **Новак І.Н.** Причинение вреда «в определенных пределах». *Зеркало недели*. №1149, 24-30 июня 2017. URL: https://zn.ua/macrolevel/prichinenie-vreda-v-opredelen-nyh-predelah-252382_.html.
16. **Новікова О.Ф., Логачова Л.М.** Соціальний потенціал розвитку промисловості України: методологічні аспекти, чинники активізації. *Економіка промисловості*. 2017. № 3 (79). С. 114-129.
17. **Таїрова Т.М.** Проблемні питання охорони праці в Україні. *Проблеми охорони праці в Україні*. 2016. Вип. 32. С. 3-15. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pop_2016_32_3.
18. **Ткачук К.Н., Зеркалов Д.В.** Охорона праці та безпека життєдіяльності у концепції розвитку людини. *Проблеми охорони праці в Україні*. 2013. Вип. 26. С.32-44. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pop_2013_26_7.
19. **Умови** праці найманих працівників у 2015 р. Статистичний бюлетень. Київ: Державна служба статистики, 2016. 33 с. URL: https://ukrstat.org/uk/druk/_publicat/kat_u/publ11_u.htm.
20. **Профілактика** виробничого травматизму та професійних захворювань за 9 місяців 2017 року URL: <http://www.fssu.gov.ua/fse/coritol/niaia/uk/publishyarticle/951827>.
21. **Про затвердження** Загальнодержавної соціальної програми поліпшення стану безпеки, гігієни праці та виробничого середовища на 2014-2018 роки: Закон України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/178-18>.
22. **Про затвердження** бюджету Фонду соціального страхування України на 2017 рік: Постанова КМУ від 1 березня 2017 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/104-2017-%D0%BF>.
22. **Програма** гідної праці МОП для України на 2016-2019 роки URL: http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/---sro-budapest/documents/genericdocument/wems_470684.pdf.

Новікова О. Ф., Логачова Л. М. Формування умов гідної праці при подоланні виробничих небезпек у промисловості України

Визначено основні проблеми охорони праці у промисловості, досліджено підходи та механізми щодо забезпечення безпеки трудової діяльності як ключового компоненту гідної праці.

Проаналізовано сучасний стан умов праці та соціально-економічні наслідки, обумовлені несприятливими умовами праці, впливом шкідливих та небезпечних факторів, виробничим травматизмом. Обґрунтовано вплив соціально-економічних наслідків роботи у несприятливих умовах праці на кількісні та якісні характеристики трудового потенціалу промисловості.

Розроблено пропозиції та рекомендації щодо активізації соціального і трудового потенціалу промисловості через подолання негативних явищ, обумовлених несприятливими умовами праці, та розбалансуванням між економічною ефективністю та соціальною результативністю заходів з охорони праці.

Ключові слова: охорона праці, умови праці, безпека та гігієна праці, трудовий потенціал, соціальний потенціал промисловості.

Новікова О. Ф., Логачова Л. М. Формування умов гідної праці при подоланні виробничих небезпек у промисловості України

Выявлены основные проблемы охраны труда в промышленности, исследованы подходы и механизмы обеспечения безопасности трудовой деятельности как ключевого компонента достойного труда.

Проанализированы показатели, характеризующие состояние условий труда и производственной безопасности на промышленных предприятиях Украины. Выявлены разнонаправленные тенденции изменения численности занятых в неблагоприятных условиях труда и работников, которые имеют право на льготы и компенсации за работу во вредных и опасных условиях труда.

Показан высокий удельный вес штатных работников, занятых во вредных условиях труда на предприятиях промышленности с дифференциацией по разным отраслям промышленности. По результатам анализа динамики численности работников промышленности, занятых в условиях превышения гигиенических нормативов по опасным факторам, установлено, что наибольшее влияние оказывают производственный шум, ультразвук, инфразвук, микроклимат, тяжесть и напряженность труда.

Проанализированы показатели гендерной составляющей занятых в неблагоприятных условиях труда, обоснована необходимость проведения гендерно-чувствительной политики улучшения состояния безопасности и гигиены труда в отраслях повышенного риска.

Проанализировано влияние социально-экономических последствий работы во вредных и опасных условиях труда на количественные и качественные характеристики трудового потенциала промышленности.

Разработаны предложения и рекомендации по активизации социального и трудового потенциала промышленности через преодоление негативных явлений, обусловленных неблагоприятными условиями труда и разбалансированием экономической эффективности и социальной результативности мероприятий по охране труда.

Ключевые слова: охрана труда, условия труда, безопасность и гигиена труда, трудовой потенциал, социальный потенциал промышленности.

Novikova O., Logacheva L. Formation of decent work conditions in overcoming industrial hazards in Ukrainian industry

The main problems of labor protection in industry have been revealed, approaches and mechanisms of ensuring labor safety as a key component of decent work have been explored.

The indicators characterizing the condition of working conditions and industrial safety at industrial enterprises of Ukraine are analyzed. Multidirectional trends in the number of employed in unfavorable working conditions and workers who are entitled to benefits and compensation for work in harmful and dangerous working conditions are revealed.

It shows a high proportion of full-time employees employed in harmful labor conditions at industrial enterprises with differentiation in different branches of industry. Based on the results of the analysis of the dynamics of the number of industrial workers employed in excess of hygienic standards for hazardous factors, it was found that the greatest influence is produced by industrial noise, ultrasound, infrasound, microclimate, severity and labor intensity.

The indicators of the gender component of the employed in unfavorable working conditions are analyzed, the necessity of carrying out a gender-sensitive policy for improving the state of occupational safety and health in high-risk industries is substantiated.

The influence of social and economic consequences of work in harmful and dangerous working conditions on the quantitative and qualitative characteristics of industrial labor potential is analyzed.

Proposals and recommendations have been developed to enhance the social and labor potential of industry through overcoming negative phenomena caused by unfavorable working conditions and the imbalance of economic efficiency and social effectiveness of labor protection measures.

Keywords: labor protection, working conditions, safety and health, labor potential, social potential of industry.

Стаття надійшла до редакції 15.01.2018

Прийнято до друку 30.01.2018